

'קבורת חמור' לפרץ סמולנסקין: סאטירה משכילית ומקורותיה

משה פלאי

'קבורת חמור' הוא רומן חברתי-מגמתי, המצייר את עלייתה ונפילתה של דמות משכילית, יעקב-חיים, על רקע החברה היהודית והקהילה היהודית במאה היי"ט. בהשוואה לסיפוריו הארוכים האחרים של סמולנסקין יש ברומן זה ריכוזיות מסוימת הן במבנה העלילה והן בדמויות וביריעה הסיפורית. כפי שצינו מרבית המבקרים,¹ ריכוזיות זו מקנה לרומן את ייחודו הספרותי ואת איכותו הסיפורית בהשוואה לסיפורים אחרים של סמולנסקין ובהשוואה לסופרים אחרים בני-הזמן.² במרכזו של הסיפור קיים עימות בין משכיל-מתקדם, היודע לשונות וחופשי במנהגיו, ובין המימסד הקהילתי היהודי. אך יותר משיש לפנינו ניסיון של הכללה, שבה מתנגשת ההשכלה בת-השמים – או נציגה – עם היהדות החרדית, כפי שהדבר בא לידי ביטוי ברומן הריאליסטי של מאפו או בסיפוריו של ברודס, יש כאן התנגשות בין משכיל, שאינו מאפיין דווקא את הסטריאוטיפ המשכילי החיובי לחלוטין, ובין היהדות המסורתית, המימסדית. יעקב-חיים הוא דמות מורכבת, שאינה עטורה בהילת הקודש המשכילית בלבד, אלא יש בה – עם צד החיוב שבה – גם הרבה מן השלילה. ההתרחשויות הטרגיות שברומן הן תוצאה של עימות בין הקהילה היהודית ובין דמות ייחודית של משכיל נאור, בעל אופי מוגדר וחד-פעמי. אופיו הוא אשר קובע את גורלו; חולשותיו הן בעוכריו, והוא יורד 'מדחי אל דחי' – ככותרת-המשנה של הרומן.

* המאמר מבוסס על הרצאתי בוועידה הבינלאומית הרבת-חומית לציון 150 שנה להולדתו של פרץ סמולנסקין, שהתקיימה במרכז ללימודים מתקדמים במדעי היהדות באוקספורד, קיץ 1991.

1. על פרץ סמולנסקין ועל היצירה הנדונה, ראה: דוד ויינפלד, תשל"ה: 503-532; ויינפלד, 1980: 87-104; ויינפלד, 1984: 95-120; ועבודת-הדוקטור שלו על סמולנסקין (ויינפלד, 1975). וכן: Mazor, 1984: 90-103; מזור, תשמ"ו: 82-95. מזור כתב קודם לכן עבודת-דוקטור בנושא זה (1981). את עבודת-הדוקטור של רבקה מעוז, שהוגשה באוניברסיטת אוקספורד, לא ראיתי.

2. יעקב פייכמן ראה ברומן זה 'שירה גדולה', אך כוונתו ליצירה במונח הגרמני של המלה. ראה מאמרו 'סמולנסקין המספרי', 273; מנחם בראון הציע לקרוא את היצירה כשירה לכל דבר (1969).

היסודות ה'מימטיים' והרקע ה'היסטורי' של הסיפור

הביקורת דנה כבר בסמוך לפרסום 'קבורת חמור' ביסודות ה'מימטיים' של הרומן, ועמדה על זיקתו למציאות הממשית. בדרך-כלל חזרו המבקרים המאוחרים והעתיקו את דברי קודמיהם מבלי שטרחו לבדוקם ביסודיות או לדון בפירוט במשמעות השימוש בחומרי המציאות ובדרכו המיוחדת של המחבר בשעתוקם לרומן.

סקירה קצרה של התפתחות הגישה ה'היסטורית'-מציאותית לסיפור בביקורת תגלה, כי כבר פרישמן ציין בתר"מ-תרמ"א שסמולנסקין 'לקח חומר חשוב כחומר הספור "קבורת חמור" ויעשה לקוי ומלא גבנונים'. פרישמן אינו מציין מנין לקח סמולנסקין את החומר ואיזה חומר לקח, אך כללית מותח ביקורת קשה על כתיבתו של סמולנסקין (פרישמן, תרצ"ח: יב).

כעבור שנים אחדות, בתרמ"ח, כתב ציטרון על 'קבורת חמור' 'אשר אדניו ה[נ]טבעו על מעשה שהיה בעיר שקלאוו ואין בו אפילו קורטוב של דמיון'. הבחנה זו לשבח נאמרה, שכן ממנה למד ציטרון על דרכו של סמולנסקין בעיבוד חומרי המציאות לסיפוריו: 'הספור הזה יוכיחנו עד כמה גדל כחו של סמאלענסקין לקלוט בזכרונו את התמונות והפרצופים אשר ראה מעודו בכל קויהן הדקים מן הדקים לעדן ועדנים ולתארם בכל עת עלי גליון כמו חיים'. ציטרון רואה בכך תיאור אותנטי הקרוב למציאות, ומכאן שהדמויות 'נושאות עליהן חותם האמתי' (ציטראן, תרמ"ח: 344-345; 1888: 46-47).

העדות המלאה והמפורטת שמביאים המבקרים לקוחה מזיכרונותיו של מרדכי בן הלל הכהן, אשר פורסמו בשנת תרנ"ו:

האם תזכרו את אחרית י'עקב חיים' גבור הספור 'קבורת חמור'? הנה ס. גוזר מיתה בידי אדם, בידי ראשי הקהל על יעקב-חיים איש חרמס, ובאמת כן היה בעיר שכולהכי הטביעו בנהר ערפדן [קלוזנר: דניפר] את המלשין סינאגאוו,⁴ והמקרה הזה הוא אבן פנת הספור; ועל השנות המקרה הזה פעמים, כי שנים אחדות אחרי אשר נדפס הספור, הומת בזאת העיר שכולה עצמה עוד יהודי אחד, פארחאוויק שמו, היה למופת בעיני ס. כי נכון הדבר, וכי טפוס תמידי הוא י'עקב חיים' שלו בחיי בני עמנו, כי כן דרך הקהל, לדעת ס., להוציא להורג את המלשינים [-].

ומרדכי בן הלל הכהן, סבור, שיהרג המלשינים בידי הקהל לא היה ולא נברא, ובכל אופן הוא מקרה יוצא מן הכלל. ובאשר למקרה השני, הוא מדוות, יש

3. תמונות יעקב חיים אביר הספור הזה, תמונות בעלי החברה קדישא כר' געטציל, ר' גבריאל וסיעתם, תמונות זבדי ראש הקהל והעוזרים על ידו במלאכת הקדש, כולן נושאות עליהן חותם האמת בעצם טהרה ועושות רושם בלב חקוראי (ציטראן, תרמ"ח: 344-345; 1888: 47-46).

4. קאמיונסקי, במאמרו ב'השחר' (תרל"ד), קורא את שמו של המלשין 'סינאגא'. וראה לחלק.

שיפארחאוניק נפל חלל מידי שונאו במלחמת הפרנסה, וכל עיני הקהל ועדה לא היו נוגעים בזה' (הכהן, תרפ"ג: 138-141).

דיווחו של הכהן מאשש את היסמכות סמולנסקין על מעשה שהיה, אך הוא מטעים כי בעיני סמולנסקין נתפסת הדמות כיטפוס תמידי במציאות היהודית. התכונה הארכיטיפית של הדמות משכה את סמולנסקין לתאר אותה.

שטרייט מתייחס לרקע-המציאות ב'קבורת חמורי' במונח 'קלאסיות', שאותה הוא מגדיר 'הצרוף האמתי של החיים עצמם' (שטרייט, תרפ"ב: 386). בספרו תיקן שטרייט את נוסחו והגדיר 'קלאסיות' כ'הצרוף האמתי והמחויב של החיים עצמם' (שטרייט, תרפ"ז: 83), אבל לא פירט ולא ניתח מהו צירוף זה. יש להניח, שכוונתו להיסמך על קירבת חומרי הסיפור לחומרי המציאות, קירבה שהמבקר מתייחס אליה בחיוב.

ואילו לחובר מוצא צד פגם בקירבה זו בטוענו, שי'הפבולה של הספור הזה היא ריאליית יותר מדי. יש בה מן המקרה שקרה' (לחובר, תרפ"ט: 233). קישור הסיפור למאורע שהיה פוגם, כנראה, לדעתו של לחובר, במרקם המבדי ובאמנות הסיפור.

קלוזנר מוסר על דיווחו הנזכר של מרדכי בן הלל הכהן 'בנוגע למלשין, שנהרג במצות-הקהל', מאורע שיבאמת [--] היה בעיר שכולה. אך באשר למשמעות הזיקה של הסיפור למציאות, קובע קלוזנר, כי 'בשביל הביקורת הספרותית אין הבדל בדבר, אם אירע המעשה המסופר בפועל או הוא יצור-דמיונו של המספר, ובלבד שיהא המעשה בגדר-האפשר [--] וסמולנסקין הכניס את המעשה במלשין לגדר-האפשר על ידי תיאור-האופי של יעקב-חיים' (קלוזנר, 1955: 198). מכל-מקום, הוא סבור, שיתקופה שלמה משתקפת בו וחיים של נרדפים [--] נתארו בו בכשרון גדול. לא יבין לעולם את היהדות הרוסית מלפני מאה שנה מי שלא ידע לקרוא את "קבורת חמורי" כהלכה, (שם: 202).

התפתחות מעניינת בקישור הרקע המציאותי לסיפור חלה בביקורתו של פיכמן, הקובע, כי 'קבורת חמורי' היה 'לפי כל תכנון, אפוס יהודי מרוכז' [--] כפי הנראה, מעשה שהיה, ועם זה מיסודה של מעשיה עממית. מלשין יהודי היה דמות אגדית תמיד. צירוף המאורעות שבספר גם כן מלוכד כולו, וברגעיו הגדולים – בעל צבע של בלדה. דוקא היסוד האגדי הוא שהטביע כאן אופי של טבעיות גם על גלוי הנפש' [--] (פיכמן, תשי"א-תשי"ב: 275).

סיווג היצירה בתפיסתו של פיכמן כמעשייה עממית וכבלדה בעלת יסוד אגדי – מעניין, ובוודאי יש לייחסו ליסודות של האמונות הטפלות והפולקלור הקשורים במעשי החברה קדישא.

עדות ממקור ראשון בדבר היסמכות הסיפור על מאורע שאירע נמסרה (בשנים תשי"ג-תשי"ד) על-ידי זלמן שניאור במאמרו 'פרץ סמולנסקין בשקלוב', ערש-ילדותו של שניאור עצמו. שניאור מזהה את המקומות והאישים ב'קבורת חמורי' ומאמת את קירבת הסיפור למאורע שאירע במציאות, ושעל-אודותיו שמע כמה נוסחאות (שניאור, תשי"ד: 79).

שאנן מכנה את הזיקה למציאות 'אבטנטיזם'; סיפוריו של סמולנסקין רצופים,

פרשיות אבטוביגוראפיות, לסברתו. הוא מוצא, כי 'טבע הדברים מחייב, איפוא, נאמנות של המספר למסופר' (שאנן, 1952: 85). ובספרו קובע שאנן, כי ב'קבורת חמורי יש 'גרעינים של תיאור ושאיבה מחוויית נעורים עמוקות' (שאנן, 1962: 58).

גם פטרסון מביא את המקור הריאלי לסיפור המעשה, ומוסיף נופך משלו: עדות נוספת של מי שראה את קברו של הקבור קבורת חמורי⁵ (Patterson, 1964: 244).

וכן ויינפלד, במבואו ל'קבורת חמורי', מקבל אף הוא את הרקע לסיפור, ומסכם את המקורות הנזכרים, דהיינו: ציטרון, הכהן, שניאור ופטרסון (ויינפלד, תשכ"ט: 25-27). הוא מציע לקשור את נושא קבורת חמור, בתפיסתו של סמולנסקין, עם מאמר שנדפס ב'השחר' בשם 'זבחי מתים' מאת א' צוקרמן, שהיה סוכן 'השחר' בווארשה (ראה: קאמיונסקי, תרע"ז-ה: 140), ובו תיאור סאטירי של ההכנות לסעודה השנתית של חברה קדישא – מאמר שסמולנסקין בוודאי קראו כעורך 'השחר' (שם: 26-27).

כל המבקרים הנזכרים נסמכים על עדותו של מרדכי בן הלל הכהן (משנת תרס"ד), 'שהכיר את סמולנסקין יפה ואף החל לתרגם את הרומאן לרוסית' (ויינפלד, תשכ"ט: 26), או על עדותו הכללית של ציטרון, שכתב על כך בשנת 1888, 'שלוש שנים אחרי מותו של סמולנסקין' (שם). עדותם של שני אישים אלה יש לה בוודאי על מה שתסמוך, שהרי ציטרון היה מבאי-ביתו של סמולנסקין ואף כתב עליו פרק זיכרונות (ציטרון, תרפ"ג: 173-192), וגם הכהן היה סמוך אצל סמולנסקין.

המבקרים לא שמו לב שכבר ב'השחר' נדפסה הערה המייחסת את מקור הסיפור למאורע שאירע **במציאות**, ונוספה לה תגובתו של סמולנסקין עצמו. כשנה לאחר התחלת הופעתו הסריאלית של הרומן 'קבורת חמורי' ב'השחר' בתרל"ג, פירסם מ' קאמיונסקי מאמר בשם 'תוחלת ממשכה' (השחר, ה [תרל"ד]), שבו הוא מותח ביקורת על המצב הדתי והחברתי של היהודים ברוסיה, ועל העדר תיאור מתאים ואמיתי בספרות העברית המתעד את המציאות הקשה, להוציא את תיאוריו של סמולנסקין ב'התועה בדרכי החיים' וב'קבורת חמורי'. בהמשך המאמר מציע המחבר דרכים כיצד תוכל ההשכלה להיטיב את מצב העם.

קאמיונסקי מעיר מפורשות בהערות-שוליים בראשית מאמרו, כי ידוע לכל גרי מאפליה שהמוסר סינאגאג [!] [המכונה בקבורת חמור בשם ר' יעקב חיים] נטבע בערמת ראשי הקהל ששלחו אליו איש אחד מתחפש בבגדי זשאנדארם לקרוא לו בשם שר הפלך, המתחפש לקחו עמו במרכבה רתומה מוכנת ויסע עמו וישליכהו המימה, אשתו נשארה עגונה ואח"כ – אומרים המירה את דתה'.

5. 'The story is based on a real episode which occurred in Yaneve near Kovno where Smolenskin spent some time. Mr. S. Goldsmith of London affirms that the grave of the victim was pointed out to him by local residents. It lay outside the boundary of the cemetery.'

קאמיונסקי מוסר מידע חשוב על הימוסר: 'סינאגאג היה ממשפחה רמה ומושלם, — מספרים עליו כי בעת שהיה מתפלל היתה תפילתו זכה בלב תמים ובהימים הנוראים היה מתפלל בבכי ובצעקה כאחד התמימים. — וכמו כן כל הדברים הנאמרים בשני הספורים האלו כולם אמתיים בלי שום הגזמה ונפלאות בעינינו איך יזכור ה. סמאלענסקי את כל הנעשות בפרטיותו ופרטי פרטיותו, הלא זה כחמש עשרה שנה מעת היותה בשכולה' (קאמיונסקי, תרל"ד: 393-394).

קאמיונסקי הכיר את סמולנסקי היטב, התכתב עמו (סמאלענסקי, תרס"א-ג: מכתבים 58-70 של סמולנסקי אליו), וכן שהה במחיצתו בשנים 1875-1877 ו-1881.⁶ עם זאת, עצם העדות על יחודיותו של סינאגוג מעוררת שאלה — למה תעשה זאת הקהילה ליהודי תמים וחרד? — אלא אם כן נבינה כניסיון של קאמיונסקי לתארו בקווים חיוביים כדי להבליט את העוול שגרמה לו הקהילה היהודית.

על פליאתו זו של קאמיונסקי בדבר זיכרונו של סמולנסקי, מעיר המו"ל — דהיינו: סמולנסקי עצמו — כי

אין להתפלאות על כך זכרונו של המחבר כי הוא אמנם לא ידע עד מה מהאיש סינאגוג, אבל דברים כאלה היו כמעט מעשים בכל יום, וספורים רבים אשר באו בהתועה קרו ויאתיו אחרי כן, כמו כל הספור מהח[ו]טאט בעיר שכולה [סמאלענסקי, תרס"א, ד: 121, פרק ט: החוטאט, בעיר מאפליה!] קרה בעיר ההיא שתי שנים אחרי אשר נדפס 'התועה' (קאמיונסקי, תרל"ד: 394, בהערת שוליים).

יש ליתן את הדעת, ששם המלשין נמסר כאן כ'סינאגאג' ואילו אצל הכהן כ'סינאגוג'.

בדבריו אלה מבקש סמולנסקי לבטל כל זיקה לאירוע ספציפי ייחודי, אך הוא מחזק את ההשערה שהסיפור נסמך על מציאות קיימת ורווחת, שהתרחשה לאחר פרסום הרומן. חומרי הרומן, על-פי תפיסה זו, אכן תואמים את חומרי המציאות, ואין כל צורך לתעד אירוע מיוחד כאשר יש עדויות כלליות על מעשים שבכל יום. האמת הספרותית אינה מתבססת על אירוע ייחודי אלא על אירוע כללי שעשוי להתרחש — ואכן מתרחש, ואפילו — עתיד להתרחש! תפיסה דומה לזו מצויה גם בנובלה 'נקם ברית', שכותרת-המשנה שלה היא: 'מעשה שהיה והוא ויהיה בכל מקום ובכל זמן (אודות המקרים הרעים בעסטרייך)... [יס[ו]פר לעד לדור' (סמאלענסקי, תרס"א, ב: בשער). ההיסמכות על מאורע שקרה היתה מקובלת בסיפורת של אותה תקופה. למשל, סיפורו של גוטלבר 'קול רנה וישועה', שנדפס ב'השחר' בתרל"ה, מכריז בכותרת-המשנה, כי המאורע 'קרה בעיר טאניסקטין', והוא אף מביא את השנה: 'ספור משנת ה"א תקפ"ח'. המחבר יוצא מגדרו ומשתדל לתעד את האירוע, בהטעימו בהערת-שוליים, כי אפשר לאשש את סיפורו אצל אנשי העיר שעדיין חיים (גאטטלאבער, תרל"ה: 157, 164).

6. ראה פרק זיכרונות של מ. קאמיונסקי, (תרע"ה-תרע"ז), 140-144.

אם נקבל את עדותו של סמולנסקין עצמו, הרי שלא ידע על המקרה הספציפי של סיטאגוג, או סיטאגו, ואולי הטעות באיות השם תעיד על כך. וכנראה לא נסמך על מקרה זה, אלא על מקרים דומים שהתרחשו במציאות היהודית. הצד היממטי של הסיפור בתפיסתו של סמולנסקין הוא באמיתו הכללית ולא באמיתו הייחודית.

מקור ראשון לסיפור – בספרות ההשכלה בגרמניה

מקובלת אפוא נטייתו של סמולנסקין להשתמש בחומרי מציאות. כמו־כן מקובל להניח, שהוא נדרש גם לחומר אנקדוטלי. וכבר הראה ויינפלד מקור אפשרי לאנקדוטה של גניבת התופינים (ויינפלד, תשכ"ט: 26; 1975: 316-320), וכן הצביע על זיקת 'קבורת חמור' למסורות פנימיות בספרות ההשכלה, כגון: תיאור שלילי של החברה קדישא ב'קהל רפאים' למל"ל, יצירה שסמולנסקין הרעיף עליה שבחים, והשאירה כנראה את חותמה עליו. 'לא מן הנמנע כי האירוניה המשכילית של מל"ל הותירה משקע בספרו של סמולנסקין, סבור ויינפלד. ואכן, מצויים ב'קהל רפאים' כמה היבטים סאטיריים הקשורים בחברה קדישא (18), הסביאה של יין כמו מים, ולעיתים 'עגות ממתקים' בסעודת המצווה שלהם (19-20) (ליליענבלום, תר"ל). כמו־כן מביא ויינפלד כמה דוגמאות לביקורת על סדרי החברה קדישא בפיריודיקה, בפרק־הזמן הסמוך לפרסום 'קבורת חמור' (ויינפלד, 1975: 314-316).

אך גם המבקרים שציינו את המקורות הללו לא דנו בזיקת המקור שבמציאות לעיצובו הספרותי, כפי שהתבטא בפריזמת היצירה של סמולנסקין, ואף לא הראו כיצד הפעיל סמולנסקין את חומרי המציאות לשימוש. דהיינו: עיקר התעניינותם היתה במקור הסיפור לעצמו, ולא בהשלכותיו, לגבי העיצוב הספרותי של הרומן. ואל־נכון ראוי נושא זה שייבדק בעתיד.

נוסף על כך, גם מבקרים שהיו ערים לנטייתו של סמולנסקין להידרש לחומרי המציאות בסיפוריו, ואיזכרו כאמור זיקות כלשהן למסורות הפנימיות בספרות ההשכלה, לא נתנו את דעתם למקור חשוב אחר של אנקדוטה מרכזית ברומן, ואף לא דנו בה, אם־כי נודעת לה חשיבות מבחינה תימאטית לסיפור עצמו – והוא מוטיב ההתחפשות למת. נעיין אפוא בקצרה במוטיב זה וננסה לעמוד על משמעותו:

שובו של יעקב־חיים אל כשולה לאחר בריחתו נעשה באמצעות אירוע בלתי־רגיל שאירע לגציל־שמריהו, חותנו של יעקב־חיים. דמות אביו המנוח של יעקב־חיים מופיעה מעולם הרפאים עטופה תכריכים ומעוטרת בזקן לבן לפני גציל־שמריהו. המת שולח יד לעומתו 'ובקול נורא כמו מעמקי שאול', קרא: 'גציל־שמריהו, השנה אתה מת! המת מייסרו על חטאו – הוא הפריד בין איש לאשתו – ומבטיח כי אם יתקון מעוות, אזי יתפלל בעבורו למען יאריך האל את חייו (קבורת חמור, תשכ"ט: 102; תרס"א: 75. בסדר זה יצוינו העמודים להבא בציטטות מן הרומן).

ואכן גציל נודר נדר, שאם יקום ממיטת חוליו, יחזיר את יעקב-חיים אל ביתו וישימו יורש לו. אחר-כך נודע לנו מיהו אשר 'דורש את המתים' – הלוא הוא יעקב-חיים בכבודו ובעצמו.

המעניין הוא, שסיפור זה זהה למסופר כבר קודם לכן – כפעלול של יעקב-חיים נגד המשגיח, כדלקמן:

[--] כי עשה דבר בלייעל להמשגיח בחרות אפו בו, על כי היכהו ביום ויתנפל עליו בלילה, והוא מתעטף ביריעה לבנה וישים מחנק לצווארו ויריע באוזניו 'השנה אתה מת'. ומהפחד הזה נפל המשגיח למשכב וחוליו גבר עליו עד כי כמעט באה תקוות בני השיבה להימלט מידו עד עולם. אך יעקב-חיים התהלל במעשהו זה ולולא מיהר לברוח מהעיר ומי יודע אם לא עשתה בו אשת המשגיח כלה (94; 66).

הישנות הסיפור פעמיים ברומן חייבת לעורר את תשומת-לבנו לחשיבותו של האירוע בעיצוב דמותו של ה'דורש אל המתים' ולמשמעותו של מוטיב ההתחזות. אירוע מרכזי זה בסיפור מופיע כבר כאנקדוטה בראשית ההשכלה העברית בגרמניה על אחד המשכילים שהתחפש למת. מוטיב המת, או דמוי-המת, הקם לתחייה וזרע בהלת מוות אף הוא אינו זר לספרות ההשכלה העברית. אפשר לומר, כי סמולנסקין בא אל המוכן, וחומרי הרומן מבוססים על מוטיבים שרווחו בהשכלה המוקדמת. ביודע ספרי מובאת האנקדוטה הזאת כהסבר משום-מה חדל 'המאסף' להופיע לאחר 1797. וזה לשונה:

וכמעט אשר יצא כרך זה [1797] לאור קמו עליו כפירי אריות המה הרבנים אשר היו בזמן הזה, העירו ויעוררו חמה על החכם ר' וואלף מהאללע [אהרון וולפסון] על מכתבו שיחה בארץ החיים, אשר הדפיס בכרך הזה, ועל אודת המכתב על הלנת המתים מרי איצק אייכל, ובפרט אחרי כי מת פתאום גביר אחד מפורסם בעיר ברעסלויא בשנה הזאת איזה ימים קודם ימי הפורים ומהרו אנשים החברה לקברו ביום החוא למרות עיני ר' וואלף ורעו יואל בריל. ויהי ביום הפורים לעת כי ישבו אחוזת מרעים בבית הרב לאכול סעודת פורים, ואנשים מאנשים שונים באו שם מחופשים מלבוש נכרי ומסוה על פניהם כנהוג אצלינו, והנה ר' אהרון בא בתוכם, מתחפש כמת בתכריכין ומסוה על פניו בצלם דמות תבנית המת הנייל עם פצעים וחבורות בגופו על ידיו ורגליו, וכתב מודבק על גבו, וכתוב עליו כדברים האלה: אני הוא פלוני אלמוני, התעלפתי, ואנשי החברה מהרו לקברני וכמעט שפכו את דמי באכזריות, אך בעזרת השם ובכחי ועוצם ידי פרצתי את גדרי והנני עומד פה מופת לרבים, ויבחנו הקרואים עד מות, ובפרט בני משפחת המת, אשר היו בין הקרואים, וכולם כאחד צעקו מרה על המתחפש, ולא דמו ולא נחו עד כי גרשו אותו מעירם ורדפוהו עד הרמה. ועל ידי זה שבת המאסף ואין מאסף אותו הביתה... (ראזנטהל [Roest], 1966: 176).⁷

7. ברנפלד חוזר ומספר סיפור זה על-פי המקור הנייל (1914: 92-93).

איני יודע על מה נסמך בעל 'יודע ספרי' ואם אכן מאורע אמיתי לפנינו. אך גם אם אנקדוטה משכילית בלבד היא זו, יש להניח, שהיתה סובבת בחוגי המשכילים, כאנקדוטות רבות אחרות,⁸ שסופרו, אף הודפסו, שוחזרו ומוחזרו לכל דורש. כמרכז איני יודע אם ראה סמולנסקין את 'יודע ספרי', שיצא במהדורתו הראשונה בשנת 1875.

אם כן, מקרה זה קרה בראשית ההשכלה – או שסופר כאנקדוטה על מקרה שקרה – שבו באה לידי ביטוי מלחמתה של ההשכלה המוקדמת בחרדיות המוגזמת, בטיפשות ובאמונות טפלות, שימש חומר לסיפורו של סמולנסקין, ולא זו בלבד, אלא שאירוע אנקדוטלי זה חוזר פעמיים ברומן. השוואת האנקדוטה המשכילית לסיפורו של סמולנסקין תראה יסוד דומה של התחפשות למת על-ידי לבישת תכריכים וניסיון להעביר מסר לחיים. באנקדוטה המקורית, המסר נמסר בכתב; ואילו בהעתקתה לרומן – הוא נמסר בקול. הטקסט עצמו אינו זהה, וכאמור אין בידי מידע על מקורותיו של 'יודע ספרי'. על-כן ניתנה האמת להיאמר, כי הקישור הוא די כללי ואינו נעדר ספקות. עם זאת ראוי לציין, כי הקישור מתחזק יותר מתוך הקירבה לנושא הכללי של קבורת המתים, שהעסיק את הספרות העברית לאורך תקופה ארוכה. כידוע, פולמוס הלנת המתים היה מעין מלחמת 'חיים ומוות' בראשיתה של ספרות ההשכלה בגרמניה, והנושא נחזר ונדון בכתבי-העת, בקונטרסים, בספרים ובשו"ת במשך תקופה של למעלה משלושים שנה, ואף אחר-כך חוזר ועולה הדיון בו עד שלהי המאה הי"ט. ראשיתו בפולמוס הלנת המתים ובחליפת מכתבים בין מנדלסון לעמדן, שנדפסה ב'המאספי', והמשכו בדיוניהם על הנושא של חשובי הסופרים העברים באותו פרק זמן: יצחק אייכל, שאול ברלין, הרופא מרקוס הרץ, אהרון וולפסון, שלמה פאפנהיים, טוביה פדר, ודוד קארו, בין השאר. המשכילים העברים אף הקימו חברה לשם קבורת מתיהם שלא במסגרת הקהילה.⁹

מוטיב המת הקם ממשכבו קיים לא רק באנקדוטות משכיליות אלא גם בספרות ההשכלה. גם ארטור 'דורש אל המתים' ומעלה בסאטירה 'גלגול נפשי' את דמות הקברן כאחד מן הגלגולים, ומצייר באורח סאטירי את סעודות המצווה של הקברן האוכל 'מזבחי מתים'. בגלגולו זה מספר הקברן על מת, שלאחר שהיכהו

8. כגון: סיפור הדג שקרא שמע ישראל, ושנחזר כמה פעמים בסיפורת ההשכלה – לדוגמה בסיפור 'גלגול נפשי' לארטור. ועיין במאמרי (תשל"ח: 126).

9. ועוד ראה על כך בספרי 'משה מנדלסון בכבלי מסורת', 48-52; ובספרי האנגלי 1979: 207-211. באחרונה סיכם את הפולמוס משה סמט בחיבורו המקיף "הלנת המתים" (תשמ"ט), ובו דיון מפורט על השתלשלות הפולמוס ההלכתי והציבורי ואזכור הסיפורת העניפה שכתבה בנושא. נושא המוות המדומה וסכנת הקבורה החפוזה בטרם זמן מוסיפים להעסיק את הסופרים העבריים עד שלהי המאה הי"ט. בשנת 1889 מוציא אלעזר דוד פינקלס ספר מתורגם בנושא זה בשם **מצרי שאול**, ובו הוא מטיף להלנת המתים ומביא סיפורי אימים על קבורת אנשים חיים מן הספרות 'המקצועית' ברוח הפולמוס המוקדם. ידיעות על קבורה מוקדמת ויתחיות מתים' מופיעות גם במאתנו. ראה, לדוגמה, ב'הדואר' היומי, ב', גיליון 135, ח' בניסן תרפ"ב, ידיעה בעמוד ראשון: "תחית המתים באוהל המתים".

הקברן על אחוריו, קם, וייתנוודד המת – וילטוש עיניו לי – וינשא בעברתו, ויקם על רגליו. – וימת לבי בקרבי – בלחות צלמות השיגוני – ואבקש לנוס ולא יכולתי, כי עזבני כחי – ואשאג, ואשוע ואצעק מרה מנהמת לבי – ואחלש, ואתעלף, ואפול ארצה, ואגוע ואמותי (ארטר, תר"יח: 27).¹⁰

בשני התיאורים מתואר הפחד, חוסר-היכולת לזוז ולברוח, ונפילה ארצה, ונוסף לכך אזכור סעודת הקברן המתוארת באופן סאטירי (שם: 26).

מוטיב דומה של הפחדת המאמינים בהתגלות המתים מופיע ב'אביעזר' לגינצבורג. המספר מתאר יתום המסיתו למעשי קונדס ולהפחדת היראים. הנערים נהגו 'לעשות גלמי שלג גדולים, ולנטוע גחלים בראשיהם לשם עינים, ולהציגם לפני פתחי הבתים אשר ידענו כי יושביהם מאמינים בהתגלות המתים' (גינצבורג, תרכ"ד: 129-130).

שימוש קרוב יותר במוטיב המת ה'מופיע' מ'ארצות החיים' על-מנת לשנות החלטת נישואין מסוימת נעשה בשניים מסיפוריו של בראנדשטטר אשר נתפרסמו ב'השחרי' לפני פרסום 'קבורת חמורי'. ברור שהעורך קרא את סיפוריו של בראנדשטטר, כפי שמסתבר מחליפת המכתבים שביניהם (סמאלענסקי, תרס"א, ג: מכתבים 38-54, 76-92).¹¹

בסיפור 'מרדכי קיזאוויטץ', שנדפס ב'השחרי' בתרכ"ט (בראנדשטטר, תרכ"ט: 13-17), מעלה המחבר דמות-רפאים המתגלית לכאורה בחלום – כפי המסופר במכתב על-ידי הגיבור-המשכיל עצמו – והיא אשר מונעת את הנישואים הבלתי-רצויים לזוג המאוהב, ומאפשרת – למעשה מאלצת – את נישואי ההפי'אנד. וזה לשון הסיפור:

ויהי בחצי הלילה בסגור תרדמה את שמרות עיני, וארא בחלומי והנה אשה קטנת קומה, דלת פנים ודקת בשר עומדת על מטתי. 'מי את?', קראתי בבהלה כי נבהלתי מפניה, 'ומה תחפצי ממני אשה נוראה?' 'אנכי מלכה הרבנית אשת הרב ר' שרגא הראשונה אשר מתי זה שמונה עשרה שנה, ואם חפץ אתה בחיים, שוב לך עד מהרה אל העיר נזבא אשר עזבת היום והפר שם את ברית התנאים אשר כרת את פעסעלע בתי היחידה' (בראנדשטטר. תרנ"ה [תשכ"ח], א: 16; תרכ"ט: 26).

גם בסיפור שני של בראנדשטטר, 'הנפלאות מעיר זידיטשובקאי', שאף הוא פורסם ב'השחרי' (בראנדשטטר, תרל"ב: 385-405), כשנה לפני תחילת הדפסתו של 'קבורת

10. וראה מאמרי: תשל"ח 124-125; יש קירבה בין האנקדוטה הראשונה ובין סיפורו של ארטור: בשניהם מופיע הכינוי 'מלבוש נכרי' בהקשר עם המת. יצויין, כי מוטיב המת החוזר ומופיע לפני החיים, אם להועיל או להזיק, נמצא גם בספרות הפולקלוריסטית ותועד ברשימתו של תומפסון (Thompson, 1956, II: E200, E300). תומפסון מתעד גם סיפורי פולקלור שבהם אנשים חיים מתחזים כרוחות רפאים כדי להפחיד את זולתם (Thompson, 1957, IV: K1833).

11. במכתב 52 משבח סמולנסקין את בראנדשטטר על הסיפור 'הנפלאות', וראה בהמשך.

חמור', אנו מוצאים את מוטיב המת הימופיעי' **ממש** – בדיווחו של המספר – על־מנת לשנות החלטת נישואין מסוימת:

כאשר הלך השמש להעיר את אנשי חברת 'שומרים לבקר' ויעבור לפני בית הכנסת והנה, הה פחד ובלהה! הרבנית המתה נצבת על הפתח ותחטוף את המקבת מידו ותקרא: 'אם חפץ חיים אתה עמוד ושמעני ואל תירא ואל תחת כי לא תאונה לך כל רעה בתוך לי און קשבת' (בראנדשטטר, תרנ"ה [תשכ"ח], ב: 57; תרל"ב: 396, בשינויים קלים).¹²

מובן שמאחורי התכריכים שבהם עטוף הימתי' מסתתר הגיבור עצמו – שהוא חי מאוד ורוצה לבטל את הנישואין אשר נגזרו באופן שרירותי על־מנת שיוכל לשאת את בחירת לבו: 'כי התחפש רפאל וילבש בגדים לבנים כבגדי מת ויתעה את השמש בתרמיתו וגם את כל הקהל הולך שולל! האם לא שמעת מכל זה דבר?' (בראנדשטטר, תרנ"ה [תשכ"ח], ב: 68).

קירבת מוטיב זה בהבאתו של בראנדשטטר למוטיב של סמולנסקין משכנעת למדי. בשניהם יש התחפשות למת ושימוש באמונה הטפלה של הופעת המתים – לטובת המשכיל. וניתן להניח, כי היתה זיקת־גומלין בין שני הסופרים. השאלה היא: מי השפיע על מי? פיינגולד כותב במבואו לסיפורי בראנדשטטר, כי 'מקובל לראות בקשרי ברנדשטטר־סמולנסקין קשרים טיפוסיים שבין "רב" ל"תלמיד" (בראנדשטטר, 1974: 9). אני מניח, שהכוונה היא שסמולנסקין הוא הרב, והוא שהשפיע על בראנדשטטר.

פרסום שני סיפוריו של בראנדשטטר הנוגעים לענייננו לפני הדפסת 'קבורת חמור' עשוי להעיד, כי בראנדשטטר, היתלמיד', היה בין הסופרים שהשפיעו על סמולנסקין בתחבולה זו של הגיבור המתחזה למת. ועוד יש לבדוק נושא זה בשלמותו. לענייננו, אנסה לעמוד על כמה היבטים של יחסיהם.

מערכת יחסים מעניינת בין שניהם מתגלה מתוך מכתביו של סמולנסקין אל בראנדשטטר. מחד גיסא, סמולנסקין העריך את כתיבתו של בראנדשטטר, והעתיר עליו שיוסיף לכתוב (סמאלענסקי, תרס"א, ג, מכתב 50: 88). הוא שיבח אותו על הסיפור 'נפלאות' באומרו, 'כי נפלאות עשית בו והוא נעלה על כל הספורים הקטנים אשר נכתבו בשפת עבר עד היום' (שם, מכתב 52: 90), וכן על סיפורים אחרים.

עם זאת ניכר בעליל, כי מתגלעות בעיות בין שני הסופרים: סמולנסקין מאבד כתב־יד של אחד מסיפוריו של בראנדשטטר (שם, מכתב 39: 76), ובראנדשטטר, כפי הנראה, אינו משיב באופן סדיר על מכתביו של סמולנסקין, ואינו שולח אליו סיפורים מובטחים, ואף מסתכסך עמו (כנשמע ממכתב 76). סמולנסקין מתלונן

12. וראה מאמרי: (תשל"ו: 28-30). על קירבה כלשהי יעיד ביטוי הנמצא בסיפור 'הנפלאות' וחוזר כמה פעמים ב'קבורת חמור'. בראנדשטטר שם בפי גיבורו את הביטוי 'אשר לא נהיתה כמוהו מיום הוסדה ארץ' (ההדגשה שלי; 'הנפלאות' [תרנ"ה]: 57) וב'קבורת חמור' (תשכ"ט): 50, 64.

על שתיקתו של בראנדשטטר במכתב 41, וכן במכתב 42. וכה כותב סמולנסקין: 'נאלמת דומיה כמת בקבר, לכן אהיה לך היום כמלאך הדומה [המלאך הממונה על השאול; השווא: פלאי. 1983: י"ג] ואשאלך: מה שמך? האם לא בראנדשטאטער תקרא, המתלוצץ הנורא אשר החריד את עושי הנפלאות מרבצם? [--] אך דע [--] כי גם אתה תשב אתי במדורת שאול לבל יהיה האחד בגיהנום והשני בגן עדן' (שם, מכתב 42: 79). לשון הדמויים הרפאית של סמולנסקין קרובה ללשון יקבורת חמור', ואולי סיבה לדבר (ועוד על נושא זה בהמשך).

במכתב אחר מעלה סמולנסקין – בהומור כלשהו – 'האשמה' שבראנדשטטר עשה 'מעשה אשר לא יעשה, כי באת בגבולי ותגנוב חלק שלם מספורי החדש אשר לא ראה עוד אור, ואשר על כן נטל עלי לשנות בו הרבה'. סמולנסקין מסביר 'גניבה ספרותית' זו: 'אין זאת כי אם בחקר לבי התהלכת ותראה את הרשום בו, כי את כתב ידי הן לא ראית, ואם ככה אתה עושה לי אז אומר לך היה אתה בעל השחר ובקשני אתה כי אכתוב לך נבלות (נאוועלען בלע"ז) למען השחרי' (שם, מכתב 48: 84-85).¹³

אין לדעת מה הסתתר מאחורי ההומור בדבר 'הגניבה' הספרותית שנעשתה ב'היסח הדעת' – כמעין ESP – ועל החלפת הזהויות ביניהם. מוטיב החלפת הזהות בין שניהם מופיע גם במכתב אחר, שבו מחמיא סמולנסקין לבראנדשטטר: 'ספורך זה נעלה על כל אשר כתבת עד היום בשפתו ובמשטרו ואחרי אשר קראתיו אמרתי לולא הייתי סמאלענסקי כי אז חפצתי היות בראנדשטאטער' (שם, מכתב 50: 87-88). מאידך גיסא, גם בראנדשטטר משחק את משחק הזהויות בסיפורו 'הנפלאות', ואומר: 'לו היה מאפו או סמאלענסקי תחתי הפעם כי עתה בלי ספק עשו לכל אלה שם עולם' (בראנדשטטר, תרני"ה [תשכ"ח], ב: 46; 1974: 90). וסמולנסקין כותב במכתב אחר על תחרות שנראית לכאורה בפרסום סיפוריהם. הקוראים נהנים מסיפורי בראנדשטטר ועל כן יתאמץ העורך, לפי דבריו, 'לחלק אתך בהתהלכות, כי לא אוכל לתת אותך לרשת אותי בחיי' (סמאלענסקי, תרס"א, ג, מכתב 51: 89).

האם מאחורי כל הרמזים הללו מסתתרת מודעות תת־הכרתית כלשהי בדבר השפעת ה'יתלמיד' על 'רבו'? ואולי אף חשש מפני הסופר המתחרה, שהוא נזקק לו כעורך הצריך חומר, אך חושש מפניו כסופר מתחרה הכובש את לב הקוראים, ועם כל זה נמצא שואב חומרי סיפור מתוך סיפוריו של מתחרהו. בלא ספק נכתבים מכתבים אלה בקריצה ובהומור ידודותי, אך יש בהם קורטוב של מרירות. ואם לא השפעה – שאילה יש. ובוודאי קיים היזון חוזר בין שני הסופרים, שכדאי לבדוק אותו בעתיד. דוגמה אחת בעניין שאנו עוסקים בו: בתרל"ח פירסם סמולנסקין ב'השחר' סיפור מאת בראנדשטטר שכותרתו היא 'מחיל אל חיל ומדחי אל דחי' (השחר, ט, [תרל"ח]: 374-384, 431-439, 477-486, 548-558, 592-604).

13. מהמשך המכתב נרמז שכוונתו לסיפור 'דר. יוסף אלפסי' (בראנדשטטר. תר"ע: 53-86). פיינגולד מביא קטע ממכתב זה כמתייחס לאי־הבנות שהיו ביניהם, וכמחאה של סמולנסקין כנגד מגמה מצד בראנדשטטר לחקות את סיגנון כתיבתו־שלו (וראה בהמשך).

643-655), ואינו מהסס להדפיס כותרת זו, המראה שאילה ישירה מכותרת המשנה של **קבורת חמור או מדחי אל דחי**, או מחזור כותרת פרק ב'התועה' (סמאלענסקי, תרס"א, ד: 183). אך בכל ההדפסות המאוחרות של הסיפור, במהדורות 'כל כתבי בראנדשטטר', נדפס שם הסיפור 'מחיל אל חילי בלבד. מיהו שהכתיר את הכותרת ברמיזה לרומן של סמולנסקין – המתבר או העורך? ומדוע הושמטה כותרת-המשנה בהדפסות המאוחרות של סיפורי בראנדשטטר? תופעה דומה מצינו בסיפור של גוטלובר, 'קול רנה וישועה', שנדפס ב'השחר', ושכותרת אחד הפרקים היא 'שמחת חנף בעצת פתי' (גאטטלאבער, תרל"ה: 165), בעקבות 'שמחת חנף' לסמולנסקין. וכאמור, עוד יש לבדוק נושא זה.

לסיכום-ביניים: פעלול או תעלול המאפיין את מלחמתה של ההשכלה בראשיתה באמונות הטפלות, ומהווה מוטיב חוזר בכמה סאטירות משכיליות קודמות, משמש חומר-גלם בידי סמולנסקין לשם עיצוב מלחמתו של יעקב-חיים ב'מורדי-האורי'. מסתבר שסמולנסקין ממשיך ברומן זה את מלחמתה של ההשכלה באמונות טפלות.¹⁴ דרכו זו נראית גם ב'השחר'. בשנתו השנייה פירסם סמולנסקין מאמר מאת זה"ל (אשר זעליג הכהן לויטערבאך),¹⁵ בשם 'הנסתרות והנגלות', ובו הוא חושף תופעות של כשפים ואמונות טפלות, מגלה את מקורן בספרות היהודית והכללית, ומביא את דעתם של גדולי ישראל כהרמב"ם, המבטלת אותם מכול וכול.¹⁶ נושא המוות והקבורה חוזר ועולה על דפי 'השחר': בתרל"ה פירסם סמולנסקין שיר בשם 'בחצר-מות' מאת יעקב צבי שפערלינג (תרל"א: 317-320). ואף לאחר פרסום 'קבורת חמור' הוסיף סמולנסקין לפרסם סיפורים בנושא המוות והקבורה. בתרל"ה התפרסם סיפור ארוך, בשלושה המשכים, בשם 'חזות הכל' מאת דניאל איש-חמדות, שם-העט של אהרון שמואל ליברמן (חיות, תרצ"ג: 100), כנראה בעקבות 'קבורת חמור', על יהודי שמת 'מוות מדומה'. יש בו מוטיבים הלוקוחים מפולמוס הלנת המתים, הקבורה החפוזה בטרם זמן (49-50), אזכור המונח 'קבורת חמור' ומשמעו: 'קבורת חמור תקבר ועל אדמה טמאה ישכיבוך' (110), ותיאור עינויי החי הקבור, במיטב המסורת המאקברית של סיפורי הלנת המתים (111-112). מוטיב המת-החי המתעורר לחיים וזורה בהלה על כל סביבותיו מובא גם כאן:

[--] וימהר ויוציאני מקברי וישלח ידיו להתיר אגדות לבושי ולהשימיני ערום בשק אשר הביא אתו. — באות נפשי שאפתי רוח ויד התנועה גם היא חזקה עלי להחיותני, ואקום ואעמוד על רגלי. האיש ראה ותבהל רוחו מבלהות צלמות ויסוג אחור, ואני אחריו, למען אמצא דרך עיר מגורי. והוא [--] לא קם בו רוח לעמוד בפני [--] הוא לפני ואני אחריו, ויבט אלי ויראני

14. ראה, למשל, את סיפרו של יהודה מייזיס, **קנאת האמת**.

15. אשר זעליג הכהן לויטערבאך, על-פי זיהויו של חיות, (תרצ"ג: מסי 1870, עמי 122).

16. הוא מצטט את הרמב"ם, לדוגמה: 'כי כל האמונות האלה שקר המה ובכזב יסודם, ורק הפתאים וחסרי הדעת יאמינו בהם' (זה"ל, תרל"א: 181).

רץ... ויקרא: אהה! – ויפול מלוא קומתו ארצה, ואני בחפזי עברתי אותו ואמחר לבוא אל ביתי (דניאל איש-חמדות, תרל"ה: 151); ועיין: עומר, 1980: 60-61.

באותה שנה פירסם סמולנסקין ביהשחר' את סיפורו של גוטלובר 'קול רנה וישועה', שאף בו קיימים יסודות של מוות וקבורה וכן מוטיב המת הימופיעי בחלום (גאטטלאבער, תרל"ה: 191-192).

תופעה מעניינת ביותר – שלא בהקשר ישיר עם סמולנסקין – משתקפת מעיון בנושא זה בשלהי המאה. מוטיב זה של המוות במציאות היהודית, שהוא אלנכון ריאליסטי מיסודו (ראה: פטרסון, תשכ"א: Patterson, 1988: 44-52; xviii/2-xviii), מקבל עיצוב שונה במהותו ובמסרו בצירו של ראובן אשר ברודס 'עולה מבין הקברים' (תרנ"ח). עם התעוררות התקווה לתחיית העם בעקבות הקונגרס הציוני, מתאר ברודס את המציאות היהודית כתחיית המתים – כשלב מתקדם המתפתח מקודמו לאחר תהליך החידלון והכיליון של העם. תחיית המתים מתוארת ונתפסת כמטפורה לתחיית הרוח – הרוח המחיה את העצמות היבשות: יוצר-המות ההוא לא פה בארץ הנהו והמתים אשר חיו לא מתי-אדם הנם. לא באנשים שמתו ולא בקברים אשר באדמה אדבר הפעם, – אנכי בחצר-מות אשר בקרבנו פנימה שמתי דברתי (ברודס, תרנ"ח: 95). מתן משמעות מטפורית לתחיית המתים בשלהי המאה עשוי לתרום לתפיסת המשמעות של תיאורי המוות כמציאות היהודית – כמטפורית לבעיות הקיום היהודי בשנות ה-70 וה-80. תחושת החידלון והאין תורמת את המטפורה העשויה להיות מרכזית באותה תקופה: המוות.

עיצוב דמותו של יעקב-חיים בעקבות מסורות ספרותיות השכיחות בספרות ההשכלה יש בו כדי להעשיר את הדמות על רקע הספרות, ובדיקתנו מסייעת בהבנת מקורות יצירתו של סמולנסקין. אנו נוכחים, כי סמולנסקין נדרש לנושא מרכזי שעמד בראש מעייניו של ההשכלה העברית בראשיתה והוא מיישמו לזמנו. עיקרו הוא מלחמת החורמה של ההשכלה באמונות הטפלות. קריאת התיגר באמונה הטפלה נושאת אופי מיוחד בתפיסתו של סמולנסקין, בהעתיקו אותה מן המישור הדתי אל הרובד החברתי במאבקה של ההשכלה בימורדי-האור'. דומה שיש משמעות נוספת לדברים הנדונים לעיל אם נבחין, כי בדמותו המתוארת של יעקב-חיים יש צד דמוני-רפאי. המציאות שבה גדל יעקב-חיים היא מציאות דמונית-מאקאברית; אביו היה קברן, והוא חנכו 'למעשה' 'לדרוש' אל המתים. יש תיאור מאקאברי ממש של האב הישן בין המתים ללא כל הפרעה. האב חנך את בנו לבלתי האמן בשדים ובאמונות טפלות, בניגוד לנורמה שהיתה מקובלת בקרב המוני העם.

אך טבעי הוא, שחלק גדול של הסיפור מתרחש דווקא בבית התפילה של 'החברה הקדושה' (לשם בורח יעקב-חיים מפני בני הישיבה המציקים לו). הסביבה הטבעית לו היא המציאות האחרת, שבדרך-כלל יהודי 'מן היישוב' סולד ומתרחק

ממנה. לא ייפלא אפוא, שהאירוע המרכזי של הרומן סובב סביב סעודת 'המצווה' השנתית של החברה קדישא. על-פי החוקיות הפנימית של הרומן, הנבנית מכוח המציאות הנרקמת, עונשו של יעקב-חיים הוא קבורת-חמור: עונש חמור ביותר המנדה את המת ומוציאו מחוץ למסגרת היהדות לאחר מותו.

אין ספק שיש צד אנקדוטלי, קל, מרפרף, בלתי-מחייב, משעשע וקונדסי בסיפור ובדמותו של יעקב-חיים, ואף שמו מעיד על איפיונו: הוא קרוי יעקב – על-שם המתחזה הראשון בדמות אחר במקרא, ובחניכה האירונית 'חיים' להיפוך חינוכו וגידולו על ברכי המוות.

אך מעבר לכך, אפשר להכיר בו את דמות המשכיל חסר-השורשים, חסר הזיהוי העצמי, אדם שניתק עצמו מן ההשתייכות אל הקהילה המסורתית, ושאל עצמו לא הגיע. מוטיב 'ההתחזות' עשוי להראות העדר זהות זה. והוא מתחזק בעת שיעקב-חיים מחפש מוצא באפשרות להשתייך אל החסידים בצבועאל – ללא כל קושי, שהרי רגיל הוא בהתחפשות (מהד' תשכ"ט: 96).

כותרת הרומן מבוססת על הביטוי בירמיהו כב, יט: 'קבורת חמור יקבר סחוב והשלך מהלאה לשערי ירושלים', שמשמעה קבורה בזויה 'שנהגו בה מנהג בזיון' "סחוב והשלך מהלאה לשערי ירושלים" (אייזנשטיין, תשי"ב: 90). בתלמוד נתחלף הביטוי ל'קבורת חמורים', ורש"י מפרשו: 'שמשליכין בבורי' (בבא בתרא קא ע"ב). גם בפי חז"ל קרויה כך קבורה שאינה מכובדת (האנציקלופדיה העברית, תשל"ז, כט: 66). משמעה התגבש בתפיסה הפופולרית ביהדות המאוחרת כ'קבורה מאחורי גדר בית-הקברות למי שהרבה לחטוא בחייו נגד הקהל' (אבר-שושן, תשכ"ט: 2275), שעונשו: קבורה 'מחוץ למחנה או חוץ לגדר בית הקברות' (אייזנשטיין, תשי"ב: 93).

בהלכה עצמה לא קיים כנראה המושג 'קבורת חמור'. ב'יורה דעה', מובא שיכל הפורשים מדרכי צבור והם האנשים שפרקו עול המצוות מעל צוארם ואין נכללים בכלל ישראל [--] וכן המומרים והמוסרים כל אלו אין אוננים ואין מתאבלים עליהם אלא אחיהם ושאר קרוביהם' (שלחן ערוך, יורה דעה, סי' שמה, דף רצ ע"א), אך לא נאמר על קבורתם מחוץ לגדר. עם זאת נמסר על המנודה, כי 'מניחין אבן על ארונו' לאות ביזוי ומעין 'סקילה' (שם, סי' שלד, רפא ע"א-ע"ב), ובהגהה (יט) להלכות נידוי וחרם, מעירים, כי 'יש רשות לבית דין להחמיר עליו שלא ימולו בניו ושלא יקבר אם ימות'. מקובל שיאין קוברין רשע אצל צדיק' (מדיני. 1959: תרמ"ז ע"א, כלל לח: 'קבורה'), 'יהמת מוחרם מרחיקין קברו ח' אמות', 'ויהמת בנדויו סוקלין את הארון' (אהרן ברכיה בן משה, 1867: קד ע"ב). 'האנציקלופדיה יודאיקה' מוסרת, כי יהודים שהמירו את דתם נקברו בפינת בית-הקברות (*Encyclopedia Judaica*, 1971, V: 275).

לשון 'קבורת חמור' מופיעה בהתראות ובחרמים כאיומה של הקהילה הממוסדת על מי שלא סר למרותה. ב'פנקס ועד ארבע הארצות' נמסר על איום חרם משנת תל"ו והתראה שאם ימות והחרם בתוקפו 'ווערט ער שטערבין במעלו אשר מעל בלי תשובה ווייל ער נאך אין חרם איז, זאל מען ניט מתעסק זיין לקברו בכינוס

עשרה רק לבזותו בבזיון וקצף גדול, ולסקל ארונו' (היילפרין, תש"ה: 149, שנב). בהטלת חרם בשנת תמ"ד על 'אנשים רעים וחטאים' באמשטרדם, ש'דברו סרה' על הרב דוד, אב"ד ור"מ דאמשטרדם, התרו בהם שייקברו 'קבורת חמור': 'ואסור לכל אדם לעמוד בדי אמות שלהם [--] ולא לקוברם בבית הקברות של בית ישראל, קבורתם קבורת חמור, וכדומן על פני השדה יהיו' (שם, 196, תטז). קלוזנר (1955, א: 101) יודע לספר, כי שלמה מיימון 'נקבר קבורת חמור מאחורי הגדר'.

הרב יוסף הכהן שוורץ קיבץ לקט מקורות על החברה קדישא – נושא הרומן – ותפקידה במשך הדורות על-פי ספרות ההלכה והשו"ת ופרסמם בספרו 'הדרת קודש'. בחלק המכתבים מובאות תגובות ואזכורי מנהגים מאת רבני זמננו, ומהם מצטיירים אופיה וסמכותה של החברה קדישא באופן אותנטי מזווית-ראייה יהודית פנימית. מסתבר מדיווח משנת תרצ"א, שניתנה לאנשי החברה קדישא סמכות לפקוח עין על החיים כדי לדעת כיצד לנהוג עמם במוותם, ואף להתרות בהם, לשופטם, ולהענישם, ואף לתעד את העניין ביפנקס הח"ק' (שוורץ, תרצ"א: ט"ז) [המספור חוזר על עצמו – בסוגריים]. על מנהגי 'הענשת' המת לצורך כפרה מדווה בכמה מקורות (כגון: 'סי' יקרא דשכבי', בגדד: תרפ"?: יז, כ, כא), שבוודאי היו ידועים בקרב המשכילים ולא עוררו חיבה יתרה לחברא קדישא. סעודת המצווה, העומדת במרכז ההוויה הסאטירית של הרומן 'קבורת חמור', אף היא מדווחת במקורות (תקנות מחברא קדישא, תק"ע: תקנה לו; שוורץ, תרצ"א: יג ע"א).

על רקע זה יובן אולי היחס הביקורתי והסאטירי הבא לידי ביטוי ברומן של סמולנסקין.

המציאות היהודית בראיתו של סמולנסקין

המציאות הטוטאלית ב'קבורת חמור' היא המציאות של קיום רוחות, אמונה בשדים ומזיקים, וענייני מוות וקבורה.¹⁷ המירקם הספרותי של סמולנסקין הוא סאטירי, והטון הוא לעגני, הקורץ לקורא המשכיל ורומז על מפתח הקריאה של הרומן.

מציאות זו מעוצבת באופן ספרותי על-ידי בחירת החברה קדישא כמרכז שסביבו סובבים החיים היהודיים. כל עולם המחשבה, המנטליות, ועולם הדימויים הוא עולם מאקאברי-דמוני-רפאי. המוות ממלא את החיים. החומרנות התמדנית של אנשי החברה הקדושה-הבלתי-קדושה ורוב המהומה על לא-מאומה בשל גניבת התופינים, יוצרים עיוות ממדים סאטירי, שכוונתו להצביע על שיבוש מערכת הערכים היהודית.

17. מציאות שמעבור שנים אחדות תתואר באופן רגיש ביותר ובתפיסה שונה על-ידי פיאברג כעולם יהודי רווי סבל ודם. המירקם הסיפורתי של פיאברג שונה, כמובן, מזה של סמולנסקין.

המספר מעבה מציאות זו בראש ובראשונה בשימוש מוגזם בכינוי 'קבורת חמור' – בפי כול. ביטוי זה הופך לסיסמה מקודשת-חטאה, העומדת בראש מעייניה של החברה הקדושה ויכלי הקודש' והיבטלנים' הנלווים אליה. הכול מאיימים לקבור את הכול – ב'קבורת חמור'. הביטוי עצמו חוזר עשרות פעמים לאורכו של הרומן. בעשרת הפרקים הראשונים (שאותם בדקתי ביסודיות לגבי שימוש זה) חוזר הביטוי עשרים ואחת פעם לפחות, ובמקום אחד טורח המספר להסביר לקורא בבדיחותא מהי המשמעות של 'קבורת חמור', לבל יחשוב, כי קוברים אנשים בקבורת חמורים, או שהכינו בית-קברות לחמורים.¹⁸ ומאותה התייחסות כמעט 'קיומית' לקבורת חמור, אף הגיבור יעקב-חיים חושב לנקום ביריבו ולקבור אותם 'קבורת חמור' (תשכ"ט: 96; תרס"א, א: 68), ויש בכך שימוש באירוניה דרמטית לרימוז על גורל-שלו.

שימושי לשון אחרים משרים אווירה של מוות לאורכו של הרומן. רוב הדמויות מעוצבות כחוששות מן המוות (זבולון המלמד, לדוגמה [תשכ"ט: 70 72]). המספר שוזר כל מיני ביטויים המעידים על המרקם המאקאברי, דמוי-השואל, של המציאות היהודית. הוא משתמש בדימויים מעולם הרפאים גם ללא קשר לתיאור מתים או לתיאור החברה קדישא: אשתו של זבולון המלמד מאופיינת כמי ש'פיה כקבר פתוח' (תשכ"ט: 65); היהודי בכלל מתואר כמי ש'יפער כשואל פיו וילעיט נפשו' במאכלים (תשכ"ט: 69); בעזרת הנשים 'יהיתה חשכת קבר' (74). יעקב-חיים משדל את זבולון לאכול מן התופינים הגנובים באמרו: 'אל תפחד, כי סם מוות לא היה בהם' (71). וזבולון מתואר כמי שפניו 'היו כפני מתי' (תשכ"ט: 84). בדרך זו של שימוש בדימויים מן העולם האחר ממלא המספר את המציאות באלמנטים רפאיים-דמוניים ובכך משתקף העולם 'הרוחני' של גיבוריו, שאותו הוא מבקש לעצב.

לא זו אף זו: בפרקים ג-י יש עשרות ביטויים הקשורים במוות. רשימה זו כוללת מבטאי-לשון כשואל, קבר, שדים, מזיקים, מלאכי חבלה, שר התופתה, חבלי שואל, רפאים שוכני קבר, מתים, שואל תחתיה, המלאך דומה, ועוד. ואף בכותרות הפרקים: פרק ג' מוכתר בכותרת 'השדים המזיקים ומלאכי החבלה' (64).

כוחו של הרומן וכוחו של סמולנסקין ביישומה של אנקדוטה משכילית למערכת חיים יהודית, שאותה הוא בא להוקיע. על אף ניסיונו לירחק מן ההשכלה המוקדמת, נמצא סמולנסקין, במידה מסוימת, ממשיך את דרכה ובדרכה. רומן זה מעיד על חובו של סמולנסקין להשכלה המוקדמת.

18. אך אל תיבהל, קורא, בשומעך כי יקברו אנשים בקבורת חמורים, גם אל תדמה כי שם הכינו בית-קברות משכן עולמים לחמורים, לא זאת! את החוטאים בנפשותם לא בין חמורים ישכיבו רק לא ירחיצום ולא ילבישום תכריכים ולא יישאום בכתף ולא יכרו למו קבר בקברות אחיהם, כי אם בשק ישימום ובגדיהם עליהם ויובילו בעגלה ויקברום לפני גדר בית-הקברים מחוץ ותחיה חרפה על כל המשפחה, חרפת עולם לא תימחה' (תשכ"ט: 78; תרס"א, א: 47).

ביבליוגרפיה

אבן-שושן, אברהם

תשכ"ט: המילון החדש, ו, ירושלים.

אהרן ברכיה בן משה ממדינא

1867: ספר מעבר יבוק, למברג.

אייזנשטיין, יהודה דוד

תשי"ב: 'קבורה', אוצר ישראל, ט, ניריורק, עמ' 90-95.
תשל"ז: האנציקלופדיה העברית, כט, ירושלים ותל-אביב: טורים 56-69 [ערך 'קבורה' 'קבר'].

ארטר, יצחק

תרי"ח: יגלגול נפשי, הצופה לבית ישראל, וינה.

בראון, מנחם

1969; א: 'ספרות לסופרים', למרחב, 17 בינואר.
1969; ב: 'שלושה מומחים לדברי ידיעות אחרונות, המוסף הספרותי, 7 בפברואר: 21.

בראנדשטר, מרדכי דוד

תרכ"ט: 'מרדכי קיזאוויטץ', השחר, א, חלק שני, חוברת ז: 17-31.
תרל"ב: 'הנפלאות מעיר זידיטשובקא', השחר, ג: 385-405.
1878: 'ימחיל אל חיל ומדחי אל דחי', השחר, ט: 374-384, 431-439, 477-486, 548-558, 592-604, 643-655.

תרנ"ה [תשכ"ח], א: 'מרדכי קיזאוויטץ', כל ספרי מ. ד. בראנדשטר, א' קראקא, מהדורת פאקסימיליה, תל-אביב: 1-24.

תרנ"ה [תשכ"ח]-ב: 'הנפלאות מעיר זידיטשובקא', כל ספרי מ. ד. בראנדשטר, א, קראקא, מהדורת פאקסימיליה, תל-אביב, 41-69.

תר"ע: 'זר. יוסף אלפסי', כל כתבי מ. ד. ברנדשטר, ב. ורשה.
1974: סיפורים, ירושלים, ההדיר וצירף מבוא והערות בן עמי פיינולד, מהדורת 'דורות'.

ברודס, ראובן אשר

תרנ"ח: 'עולה מבין הקברים', האשכול, א: 95-100.

ברנפלד, שמעון

1914: דור תהפוכות, א, ורשה.

גאטסלאבער, אברהם בער הכהן

תרל"ה: 'יקול רנה וישועה', השחר, 1: 157-169, 190-206, 254-270.

גינצבורג, מרדכי אהרן

תרכ"ד: אביעזר. וילנה. מהדורת צילום: תל-אביב, תשכ"ז.

דניאל איש-המדות [א. ש. ליברמן]

תרל"ה: 'יחות הכלל', השחר, ו: 45-57, 105-119, 145-152. נדפס גם כספר בפני עצמו, באותו שם, וינה, תרל"ה.

היילפרין, ישראל [עורך]

תשי"ה: פנקס ועד ארבע הארצות. ירושלים.

הכהן, מרדכי בן הלל

תרפ"ג מערב עד ערב, א, וילנה.

ויינפלד, דוד

תשכ"ט: 'מבוא' לקבורת חמור לפרץ סמולנסקין, מהדורת 'דורות', ירושלים, 7-37.
 1975: אמנות הרומן של פרץ סמולנסקין, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים.
 תשלי"ה: 'המספר ביצירתו של פרץ סמולנסקין', ספר היובל לשמעון הלקין, ירושלים, 503-532.
 1980: 'דעותיו של פרץ סמולנסקין בענייני ספרות', פלס, תל-אביב, 87-104.
 1984: 'התועה בדרכי החיים' (חלק ד') לפרץ סמולנסקין כרומאן אפיסטולרי, מחקרי ירושלים בספרות עברית, ה, 95-120.

זה"ל [אשר זעליג הכהן לויטערבאך]

תרל"א: 'הנסתרות והגלות', השחר, ב', 177-184.

חיות, שאול

תרצ"ג: אוצר בדויי השם, וינה.

לחובר, פ'

תרפ"ט: תולדות הספרות העברית החדשה, ב, תל-אביב.

ליליענבלום, משה ליב בן צבי

תר"ל: קהל רפאים, אודסה.

מדיני, חיים הזקיה

1959: שדי חמד. ג, ברוקלין.

מזור, יאיר

1981: פנים ומגמות בואטיקה של המבנה בסיפורת העברית 'הריאליסטית' בתקופת ההשכלה: עיונים בעקרונות המבנה [-] חיבור לשם קבלת דוקטור לפילוסופיה, תל-אביב.
 תשמ"ו: השכלה בשום שכל, תל-אביב, 82-95.

מיזיס, יהודה

1828: קנאת האמת, וינה.

סמאלענסקי, פרץ בן משה

תרס"א-א: קבורת חמור או מדחי אל דחי, כל ספרי פרץ בן משה סמאלענסקי, ד, ווילנא.

סמאלענסקי, צ"ה [פרץ בן משה]

תרס"א-ב: נקם ברית, כל ספרי פרץ בן משה סמאלענסקי, ה, ווילנא.
 תרס"א-ג: מכתבי פרץ בן משה סמאלענסקי, מאה מיכתבים, אספס וערכם ר. בריינין, וילנא, כרך VIII של כל כתבי סמולנסקין.
 תרס"א-ד: התועה בדרכי החיים, כל ספרי פרץ בן משה סמאלענסקי, א, ווילנא.

סמולנסקין, פרץ

תשכ"ט: קבורת חמור, ההדיר והוסיף מבוא דוד ויינפלד, מהדורת 'דורות', ירושלים.

סמט, משה

תשמ"ט: "הלנת המתים [..] לתולדות הפולמוס על קביעת זמן המוות", אס[ו]נות, ג: תייגרת"ה.
 תרפ"ו: "סי יקרא דשכבי לחברת גומלי חסדים. בגדד?"

עומר, דן

1980: דינאל איש-חמודות. תל-אביב.

פטרסון, דוד

'החיים והמות ברומן העברי שבתקופת ההשכלה', הקונגרס העולמי השלישי למדעי היהדות – תקצירי הרצאות, ירושלים. xviii/2-xviii.

מיכמן, יעקב

תש"א-תש"ב: 'סמולנסקין המספר', מאזנים, י"ג (א-ו, סיוון, תש"א-חשון, תש"ב), 273-279.

מינקעל, אלעזר דוד

1889: מצרי שאול, ורשה.

מלאי, משה

1972: משה מנדלסון בכבלי מסורת, תל-אביב.

תש"ל: 'זרכו הסיפורית של מ. ד. בראנדשטר במרדכי קיזאוויטץ', בצרון, שנה ל"ז, כרך ס"ז, חוברת 320, תשרי-חשוון, 28-30.

תש"ל: "משיטות הסיפור של ארטור בסאטירה 'גילגול נפשי'", בקורת ופרשנות, 11-12, טבת, 121-139.

1983: "קולות שלא מעלמא הדין [:] עיון בקול מחצצים לטוביה פדר בסידרת סוגיות בשיחות המתים' בסיפרות ההשכלה העברית", Hebrew Union College Annual, LIV, א-טו.

פרישמן, דוד

תרצ"ח²: כל כתבי דוד פרישמן, ד', ורשה, ניריורק.

ציטראן, שמואל ליב

תרמ"ח: 'על ישראל ועל ספרותו', אוצר הספרות, ב: 299-352.

1888: מאפו וסמאלענסקין וספוריהם, מאמר-בקרת, קראקא. [זוהה למאמר הקודם ונדפס כחוברת בפני עצמה.]

ציטרון, ש"ל

תרפ"ג: 'פרץ בן משה סמולנסקין (מפנקס-זכרונות)', אחיאסף, יג: 173-192.

קאמיאנסקיע, מ'

תרל"ד: 'תוחלת ממשכה', השחר, ה: 393-404.

קאמיאנסקי, מ'

תרע"ה-תרע"ו: 'סמולנסקין והשחר', השלח, לב (בת תרע"ה-תמוז תרע"ו), 140-144.

קלחנר, יוסף

1955: היסטוריה של חספרות העברית החדשה, א, ה, ירושלים.

ראזנטהל, אליעזר

1966: 'יודע ספר, כרך ב' של קטלוג Roest בחלקו הלועזי. שאנן, א'.

1966: 'מרדו של פרץ סמולנסקין', אורלוגין, 6 (אוגוסט): 83-87.

1962: חספרות העברית החדשה לזרמיה, ב, תל-אביב.

שוורץ, יוסף הכהן

תרצ"א: הדרת קודש, אורדעה [רומניה].

שטרייט, שלום

תר"פ: 'פרץ סמולנסקין', מעברות, ב, י-א: 382-388.

תרפ"ז: בעלות השחר, תל-אביב.

תשט"ז: שלחן ערוך, 'יורה דעה', ב, ירושלים.

שניאור, ז'

תש"ג: 'פרץ סמולנסקין בשקלוב', בצרון, חוברת פרץ סמולנסקין, אדר א'-ב'.

תש"ד: 'פרץ סמולנסקין בשקלוב', תו שין גימל, דבר, שנתון, 71-82.

שמערינג, יעקב צבי

תרל"א: 'בחצרותמוות', השחר, ב: 317-320.

תק"ע: תקנות מחברא קדישא גמילות חסדים דבה"כ הגדולה בלונדון, לונדון.

1971: *Encyclopedia Judaica* V, Jerusalem,

Mazor Yair

1984: 'Traces of the English Victorian Novel in the Enlightenment Hebrew Novel: Between Dickens and Smolenskin', *Hebrew Studies*, XXV: 90-103.

Patterson, David

1964: *The Hebrew Novel* Edinburgh.

1988: *A Phoenix in Fetters*, Maryland.

Pelli, Moshe

1979: *The Age of Haskalah*, Leiden.

Roest, M.

1966: *Catalog der Hebraica und Judaica aus der L. Rosenthal'schen Bibliothek*, Amsterdam, unchanged reprint of the 1875 edition. כרך יודע ספר, כרך בי של קטלוג רוסט.

Thompson, Stith

1956-7: *Motif-Index of Folk-Literature*, II, IV, Copenhagen.